

AZƏRBAYCAN YUNESKO-NUN ÜMUMDÜNYA İRSİ **OBJEKTlərİNİN SİYAHISI**

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) 1972-ci ildə yaradılmış UNESCO-nun Ümumdünya İrs Konvensiyasını imzalayan ölkələr tərəfindən irəli sürülmüş mədəni və ya təbii irs üçün müstəsna universal dəyərə malik Ümumdünya irslərini müəyyən edir. Mədəni irs abidələrindən (memarlıq əsərləri, monumental heykəllər və yaxud yazılı abidələr), bina qruplarından və ərazilərdən (arxeoloji yerlər daxil) ibarətdir. Təbii xüsusiyyətlər (fiziki və bioloji formasialardan ibarət), geoloji və fizioqrafik birləşmələr (o cümlədən nəslə kəsilməkdə olan heyvan və bitki növlərinin məskunlaşdığı yerlər) və elm, mühafizə və ya təbii gözəllik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən təbiət əraziləri təbii irs kimi müəyyən edilir. Azərbaycan konvensiyanı 16 dekabr 1993-cü ildə ratifikasiya etmişdir.

Siyahıda Azərbaycanın beş irsi obyektə var. Siyahıya ilk əlavə edilən yer 2000-ci ildə Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası da daxil olmaqla İçərişəhər olmuşdur. 2000-ci ildə Bakı zəlzələsində dəymiş ziyanı görə bu ərazi 2003-cü ildən 2009-cu ilə qədər təhlükədə olanlar siyahısına salınmışdır. İdarəetmə və qorunma sahəsində təkmilləşdirmələrdən sonra 2009-cu ildə təhlükədə olanlar siyahısından çıxarılmışdır.

Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu 2007-ci ildə siyahıya alınmışdır. 2013-cü ildə bu iki irsi obyektə silahlı münaqişə zamanı Mədəni Əmlakın Mühafizəsi Komitəsi tərəfindən gücləndirilmiş mühafizə statusu verilmişdir. Qobustan qayalarının üzərindəki petroqliflər ərazidə 40.000 il əvvəl insanların yaşadığını təsdiqləyir. Burada insan fiqurlarını, bitkiləri, heyvanları, həmçinin ov və balıqçılıq səhnələrini əks etdirən 6000-dən çox qayaüstü təsvir var. Son buzlaq maksimumundan sonrakı dövrdə ərazinin iqlimi və bitki örtüyü indikindən daha isti və rütubətli olmuşdur. Ərazidə qayaüstü təsvirlərlə yanaşı, yaşayış məskənlərinin qalıqları və dəfnlər də aşkar edilmişdir.

Siyahıya ən son əlavə edilən 2023-cü ildə Hirkan meşələri və Xınalığın mədəni mənzərəsi olmuşdur. Hirkan meşələri ölkənin yeganə təbii irsi obyektidir və İranla həmsərhəddir. Bundan əlavə, müvəqqəti siyahıda Azərbaycanın on irsi obyektə yer alır. Bu enliyarpaqlı meşələr Xəzər dənizinin sahilləri ilə quraq daxili ərazilər arasındadır. Meşələrin təkamülü dördüncü buzlaşma ilə heç vaxt kəsilmədi, bu da heyvan və bitki növlərinin təkamülünə və spesifikasiyasına imkan verdi. Meşələrdə nəslə kəsilməkdə olan fars bəbiri və endemik ağac növləri dəmirağac, göyrüşyarpaqlı yalanqoz və Zelkova carpinifolia mövcuddur. İrandakı meşələr müstəqil şəkildə 2019-cu ildə, Azərbaycandakı Hirkan Milli Parkının iki meşə sahəsi isə 2023-cü ildə əlavə edilib.

Xınalıq Böyük Qafqaz dağlarında, 2300 metr (7500 fut) yüksəklikdə yerləşən kənddir. İlk insanlar Tunc dövründə burada məskunlaşmışdır. Ərazidə yaşayan insanlar öz dillərində danışır və özünəməxsus mədəni ənənələrə malikdir. Onlar hər il mal-qaranı qış və yay otlaqları arasında gətirmək üçün Köç yolundan istifadə edirlər. Bu yolda çoxlu düşərgələr, məscidlər və məqbərələr var. UNESCO irsi obyektləri on meyar əsasında siyahıya alır. Hər bir giriş meyarlarından ən azı birinə cavab verməlidir. i-dən vi-yə qədər olan meyarlar mədəni, vii-dən x-ə qədər olan meyarlar isə təbiidir.

Ümumdünya irs siyahısındakı obyektlərə əlavə olaraq, üzv dövlətlər namizədliyini nəzərdən keçirə biləcəkləri müvəqqəti obyektlərin siyahısını saxlaya bilərlər. Ümumdünya irsi siyahısına namizədliklər yalnız o halda qəbul edilir ki, ərazi əvvəllər müvəqqəti siyahıya salınıb. Azərbaycanın müvəqqəti siyahısında on irsi obyekt var.



Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası ilə birlikdə İcərişəhər - İcərişəhərin şəhər ansamblı tarix boyu ərazidə mövcud olmuş zərdüştü, sasani, ərəb, fars, şirvani, osmanlı və rus kimi bir neçə mədəniyyətin təsirini nümayiş etdirir. Müdafiə divarları e.ə. VII–VI əsrlərə aid daha qədim tikililər üzərində tikilmiş Qız qalası kimi XII əsrə aiddir. Şirvanşahlar sarayı XV əsrdə tikilmişdir. 2003-cü ildə ərazi 2000-ci il Bakı zəlzələsində dəymiş ziyan, eləcə də konservasiya siyasətinin olmaması, şübhəli bərpa səyləri və şəhər inkişafının təzyiqləri səbəbindən təhlükədə olan ərazilər siyahısına daxil edilmişdir. İdarəetmə və qorunma sahəsində təkmilləşdirmələrdən sonra 2009-cu ildə təhlükədə olanlar siyahısından çıxarılmışdır.

Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu - Qobustan qayalarının üzərindəki petroqliflər ərazidə 40.000 il əvvəl insanların yaşadığını təsdiqləyir. Burada insan fiqurlarını, bitkiləri, heyvanları, həmçinin ov və balıqçılıq səhnələrini əks etdirən 6000-dən çox qayaüstü təsvir var. Son buzlaq maksimumundan sonrakı dövrdə ərazinin iqlimi və bitki örtüyü indikindən daha isti və rütubətli olmuşdur. Ərazidə qayaüstü təsvirlərlə yanaşı, yaşayış məskənlərinin qalıqları və dəfnlər də aşkar edilmişdir.



Şəki xan sarayı ilə Şəkinin tarixi mərkəzi - Şəki şəhəri Böyük Qafqaz dağlarının altında yerləşir və Qafqazdan keçən ticarət yolları üzərində mühüm şəhər olub. Əvvəlki şəhərin sel nəticəsində dağıdılmasından sonra tikilmiş tarixi mərkəz XVIII əsrə aiddir. Ənənəvi evlərin hündür beşik damları var. Şəhər XVIII əsrin sonu—XIX əsrdə ipəkqurdu saxlanılması və baramalarının ticarəti hesabına zənginləşib. Zənginlik Şəki xan sarayında və tacir evlərində əks olunub.

Hirkan meşələri - Bu enliyarpaqlı meşələr Xəzər dənizinin sahilləri ilə quraq daxili ərazilər arasındadır. Meşələrin təkamülü dördüncü buzlaşma ilə heç vaxt kəsilmədi, bu da heyvan və bitki növlərinin təkamülünə və spesifikasiyasına imkan verdi. Meşələrdə nəslə kəsilməkdə olan fars bəbiri və endemik ağac növləri dəmirağac, göyrüşyarpaqlı yalanqoz və Zelkova carpinifolia mövcuddur. İrandakı meşələr müstəqil şəkildə 2019-cu



ildə, Azərbaycandakı Hirkan Milli Parkının iki meşə sahəsi isə 2023-cü ildə əlavə edilib.



Atəşgah - Suraxanıdakı alov məbədi tarixdə zərdüştilik dininin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Hazırkı tikililər XVII əsrdə tikilmiş və 1883-cü ilə qədər aktiv ibadət yeri olmuşdur. Kompleksin açıq həyəti və ortasında dördbucaqlı qurbangahı olan beşbucaqlı planı var.

Naxçıvan türbələri - Bu nominasiyaya Naxçıvandakı bir neçə məqbərələr, o cümlədən Qarabağlar türbəsi (şəkildə), Möminə Xatun türbəsi, Yusif ibn Küseyir türbəsi və Gülüstan türbəsi daxildir. Bu türbələr XII əsrdə yerli zadəganlar üçün tikilmişdir. Bəzi türbələr memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən hazırlanmışdır. Türbələr səkkizguşəli plana malikdir və naxışlı kərpiclərlə bəzədilmişdir.



Ordubad tarixi şəhəri - Ordubad Zəngəzur dağlarının altında yerləşir. Şəhər Böyük ipək yolunun mühüm dayanacağı idi. İlk şəhər Qala XV əsrdə Ordubadçayın sahilində salınmışdır. XVII–XVIII əsrlərdə ticarət fəaliyyəti çayın o biri tərəfinə keçdi. Dövrün memarlığına məscidlər, bazar meydanları, hamamlar və karvan talvarları daxildir.

Azıx və Tağlar mağaralarının ibtidai dövrə aid məntəqələri - Bu iki mağara arxeoloji əhəmiyyətinə görə namizəd göstərilir. Azıx mağarasında bir milyon ildən əvvəl burada məskunlaşmış erektusun yaratdığı ibtidai daş alətlər və kaminlər tapılıb. Sonrakı təbəqələrdə homo heidelbergensis və neandertallara aid qalıqlar, həmçinin heyvan qalıqları ortaya çıxarıldı. Tağlar mağarası Mustye mədəniyyətinə mənsub insanlar tərəfindən zəbt edilmişdir (şəkildə çaxmaqdaşı alətlər).





Qədim Qəbələ şəhəri - Qədim Qəbələ şəhəri Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna daxil olan Qəbələ rayonunun Çuxur-Qəbələ, Mirzəbəyli və Tövlə kəndləri ilə əhatə olunmuş ərazidə yerləşir. Qədim Qəbələ şəhəri şimaldan Böyük Qafqazın cənub ətəkləri, cənubdan Acınohur ətəkləri, qərbdən Komrat, şərqdən isə Qaş və Kilsədağ silsilələri ilə əhatə olunmuşdur. Böyük Qafqazın cənub ətəklərindən başlayan Qarachay, Covurluçay və Qoçalan çayları qədim Qəbələ şəhərinin cənubunda Turançay çayı

ilə birləşərək Kür çayına tökülür.

Binəqədi IV dövr flora və fauna qəbiristanlığı - Bu nominasiya Bakı ərazisindəki asphalt çuxurlarını əhatə edir. Pliosen dövrünə aid fosillərlə zəngindir. Ərazidə 40 növ məməli və 120 növ quş, o cümlədən 100-dən çox həşərat növü və bir neçə bitki qalığı da daxil olmaqla 50 minə yaxın sümük aşkar edilib. Şəkildə aşkar edilmiş kərgədan skeleti yer alır.



Lökbatan palçıq vulkanı - Lökbatan palçıq vulkanı Bakı ərazisində yerləşən palçıq vulkanıdır. İlk sənədləşdirilmiş püskürmə 1864-cü ildə baş verdi, ardınca isə təxminən 20 dəfə püskürmə müşahidə edilmişdir. Vulkanın ətrafındakı yataqlar Pliosen dövrünə aiddir.

Bakı dağ mərhələsi - Bakı dağ mərhələsi Bakı ərazisində yerləşən hündürlüyü 70 metr (230 fut) olan stratigrafiik sütundur. Geoloji yataqlar və paleontoloji qalıqlar baxımından diqqətəlayiqdir.



Xəzər dənizinin sahilində müdafiə qurğuları -

Azərbaycanın şimal sərhəddi Qafqaz dağları tərəfindən qorunduğu halda, Xəzər dənizinin sahilı işğal üçün mümkün yol təqdim edirdi. Müdafiə xətti Dərbənddən (indiki Rusiya ərazisində) Abşeron yarımadasına qədər uzanırdı. Qafqaz silsiləsinin sonu olan Beşbarmaq dağı ilə sahil arasındakı ən dar keçid 11,75 kilometrdir (7,30 mil). XII–XIII əsrlərə aid müdafiə tikililərinin bəzilərinə Qız qalası, hazırda su altında olan Bayıl qalası, Dördkünc Mərdəkan qalası (şəkildə),

Dairəvi Mərdəkan qalası, Beşbarmaq səddi, Gilgilçay səddi, Çıraqqala, Nardaran qalası və Ramana qalası daxildir.

Şuşa tarixi şəhəri - Şuşa XVIII əsrdə Cənubi Qafqazda yaranmış bir neçə müstəqil xanlıqdan biri olan Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Dağın zirvəsindəki (ən yüksək nöqtəsi 1600 metr (5200 fut) yüksəklikdədir) müdafiə mövqeyinə əlavə olaraq, divarlar və qüllələrlə möhkəmləndirilmişdir. Şəhər Böyük ipək yolu üzərində mühüm dayanacaq idi.



Xudafərin körpüləri və əlaqəli obyektlər - Bu iki körpü Araz çayından keçir. Onbeşəşırımlı körpü (şəkildə) XI–XII əsrlərə aiddir və çox güman ki, əvvəlki bünövrələr üzərində inşa edilmişdir. Bir neçə dəfə dağıdılıb və yenidən tikilib. Onbiraşırımlı körpü XIII əsrdə tikilmişdir. 1930-cu illərdə dağıdıldığına görə yalnız üç tağı qaldı. Tarixən bu iki körpü Böyük ipək yolu karvanları tərəfindən istifadə edilib və müxtəlif dövrlərdə imperiyaları birləşdirib.



Gəmiqaya və Göygöl tarix-mədəni və təbiəti kompleksi -

Bu landşaft insan və təbiət arasında minilliklər boyu formalaşmış qarşılıqlı əlaqənin nadir və mühüm nümunəsidir. Ərazi qədim arxeoloji yerlərlə zəngindir və təbiətin möhtəşəm xüsusiyyətləri ilə harmoniya içində qorunub saxlanılmışdır. Gəmiqayadakı petroqliflər Eneolit və Tunc dövrünə aid olub, burada ov səhnələri, insan fiqurları, heyvan təsvirləri, astronomik və dini simvollar təsvir edilmişdir.

Gəmiqaya həmçinin öz təbii gözəlliyi ilə seçilir. Ərazidə çoxsaylı bulaqlar, yüksək dağ çayları və kiçik göllər vardır. Bu mənzərəni bənzərsiz edən təbii möcüzələrdən biri Göygöl gölüdür – Qapıcıq dağının qərb yamacında, dəniz səviyyəsindən 3065 metr hündürlükdə yerləşən, buzlaq mənşəli, yüksək dağ şirin su gölüdür. Bir çox digər dağ göllərindən fərqli olaraq, Göygölün suyu mərkəz hissəsində sahilə nisbətən daha isti olur. Bu nadir temperatur fərqi güclü yeraltı bulaqların təsiri və sahilboyu qar qatının mövcudluğu ilə izah olunur.